

Лекція № 2

Тема. УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

План

1. Лінгвістичні основи навчання української мови.
2. Основні аспекти навчання мови в школі.
3. Комунікативне спрямування у навчанні української мови в школі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах / За ред. М. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2005. – 400 с.

Пентилюк М. І., Окуневич Т. Г. Сучасний урок української мови – Х. : Вид. група “Основа”, 2007. – 176 с.

Остапенко Н. М. Технологія сучасного уроку рідної мови : навч. посібник / Н. М. Остапенко, Т. В. Симоненко, В. М. Руденко. – К. : ВЦ “Академія”, 2012. – 248 с.

Горошкіна О. М. Теорія і практика навчання української мови в старших класах. – Х. : Основа, 2012. – 171 с.

Олійник І. С., Іваненко В. К., Рожило Л. П., Скорик О. С. Методика викладання української мови в середній школі. – К. : Вища школа, 1989. – С. 5-15.

1. Лінгвістичні основи навчання української мови

Основою шкільного курсу української мови є мовознавча наука – розгалужена система знань про мову, її структуру, основні одиниці і способи поєднання цих одиниць у тексті. Суттєвими для навчання української мови є такі її ознаки:

- мова – знакова система; у мовному знаці поєднуються ідеальна і матеріальна сторони;
- мова – явище поліфункціональне і найголовніша її функція – спілкування;
- мова функціонує у формі усного і писемного мовлення;
- мова – явище нормативне;
- значення мовних одиниць (слів) сприймається в тексті.

Еталоном володіння мовою є вміння будувати діалог і монолог та користуватися ними за різних життєвих обставин.

З матеріального боку в мові, що “живе” в мовленні, є звуки, які утворюють слова, речення, текст. За звуковими комплексами стоїть величезний світ значень лексичних, граматичних, стилістичних. Саме в них відображені духовні надбання народу, його знання про світ, його структуру,

взаємини між людьми в суспільстві тощо. Тут принагідно згадати слова В. фон Гумбольдта: *“Мова народу – це його дух, і дух народу – це його мова”*. Формою існування мови, свідченням її життєздатності є мовлення. Це процес використання мови з метою спілкування. Мовлення – це мова – “в роботі”. Перестаючи бути засобом спілкування, мова стає мертвою.

Обслуговуючи суспільство, мова виконує ряд функцій, життєво необхідних для цього суспільства, окремих груп людей і кожної людини. Це функції спілкування, мислення, нагромадження і збереження знань та ін.

Для методики навчання рідної мови важливе урахування всіх її **функцій**. Однак починати слід з основних – **мислетворчої, комунікативної, акумулятивної** (нагромадження і збереження), **пізнавальної**, а через них – розкриття **інформативної, номінативної, експресивної** та інших функцій.

Більшість з них реалізуються в мовленні у процесі спілкування, що відтворено на схемі:

Щоб учні засвоїли мову як знакову систему, вони повинні навчитися співвідносити звукові одиниці мови (звуки) із смисловими одиницями – морфемою, словом, словосполученням, реченням, що в свою чергу співвідносяться з реальністю (конкретними предметами, явищами тощо). Розуміння учнями суті мовних значень вимагає від них активної інтелектуальної роботи, певних розумових зусиль. Для методики навчання рідної мови важливим є **розрізнення лінгвістичних понять “мова – мовлення”**.

Діти вивчають мову, тобто засвоюють відомості з фонетики, лексики, граматики, стилістики. Ці відомості складаються з лінгвістичних понять і правил. Отже, вивчення мови – це **засвоєння основ лінгвістики** – тієї сукупності мовних знань, що забезпечують формування мовленнєвих умінь і навичок, необхідних кожній людині упродовж усього життя, це **мовна компетенція**.

У процесі вивчення мови учні набувають знань про саму мову, її граматичну структуру і словниковий склад, історію і закони її розвитку; складають уявлення про роль мови в ментальності українського народу, в його суспільному житті, у розвитку інтелекту людини тощо. Реалізація мови в мовленні здійснюється в процесі мовленнєвої діяльності як сукупності “психофізичних дій організму людини, які спрямовуються на сприймання і розуміння мовлення або породження його в усній й писемній формі”, тобто **мовленнєва компетенція**.

Мовленнєва діяльність ґрунтується на психічній діяльності людини і залежить від її інтелектуального та емоційного розвитку. Мовленнєва діяльність залежить і від мовних знань. Опанування мовленнєвою діяльністю здійснюється в процесі навчання мови на комунікативній (мовленнєвій) основі, що включає слухання, говоріння, читання і письмо. **Наслідком мовленнєвої діяльності є текст (висловлювання).** Як уважають С.Єрмоленко і Л.Мацько, мовленнєва діяльність має бути покладена в основу вивчення мови.

Спираючись на знання мови, школярі розвивають навички вживання мови для мислення і спілкування. Цей процес тісно пов'язаний із засвоєнням норм літературної мови. Сучасна методика велику увагу приділяє формуванню навичок усного і писемного мовлення, що ґрунтується на засвоєнні літературної норми. Під **мовною нормою** слід розуміти “історично сформований, системно зумовлений, соціально стимульований засіб спілкування, що володіє відтворюваністю і здатністю функціонування”.

Літературна мова – це надбання українського народу, результат його історичного розвитку. Літературне мовлення як провідна форма її існування є таким засобом спілкування, що кодифікується як норми зразкового мовлення. Вони фіксуються у словниках, навчальних посібниках з української мови, прищеплюються школою, театром, радіо і телебаченням та іншими культурними інституціями.

Система цих норм засвоюється в процесі навчання, розповсюджується з допомогою навчальних посібників, словників, довідників і засобів масової комунікації. Щоб задовольнити різноманітні комунікативні потреби сучасного суспільства, мовлення (в усній і писемній формах) повинне бути оптимально досконалим, з нормативним словником, загальноживаними граматичними формами і структурами, усталеною вимовою, наголосом і правописом. У зв'язку з цим виникає потреба нормування мови і мовлення, необхідних у літературній мові. Учні повинні усвідомити, що **мовна норма** – “закріплені в практиці зразкового використання мовні варіанти (в галузі вимови, слововживання, граматичних та інших засобів), які найкраще і найповніше з числа співіснуючих виконують свою суспільну роль”. Мовні норми функціонують і відтворюються завдяки мовленню. **Унормованість** – необхідна ознака літературної мови.

Дотримання літературної норми – один з важливих критеріїв мовленнєвої культури. Нормою визначається ступінь правильності, точності, зрозумілості, ясності, логічності, виразності, доцільності мовлення. **Ознаками норми літературної мови** вважається загальноживаність, сталість, поширеність, обов'язковість мовної системи. Поняття “**літературна норма**” позначає систему орфографічних, правописних, лексичних (слововживання), слотвірних, граматичних і стилістичних норм. Для літературної мови, що реалізується в літературному мовленні, властиві **усна й писемна форми існування**. Розмежування цих форм літературного мовлення, ознайомлення з їхніми особливостями необхідне для науково правильної методики навчання рідної мови.

Усне і писемне мовлення – це форми реалізації мови як засобу спілкування, втілення під час комунікативної діяльності її системи в різні види мовної матерії (мовленнєві твори, тексти, котрі можуть сприйматися на слух або органами зору).

Усне і писемне мовлення співвідносяться між собою на рівні таких лінгвістичних понять і термінів, як: “усне мовлення – писемне мовлення”, “усний текст (висловлювання) – писемний текст (висловлювання)”. Для них характерні **ряд спільних ознак**: змістовність, ясність, точність, логічна послідовність, переконливість, літературна нормативність, правильність, милозвучність та ін. Однак кожна з цих форм мовлення має свої особливості.

Усне мовлення – це така форма реалізації мови, яка вимовляється, виражається за допомогою звуків, є процесом говоріння. **Мовленнєвий акт** – наслідок комунікативної діяльності одного чи кількох мовців (адресантів мовлення), зверненої до співрозмовників, слухачів (адресатів мовлення), що покликаний реалізувати комунікативні потреби суспільної практики. За походженням усне мовлення – це первинна форма існування мови. Воно, як правило, спонтанне, непідготовлене і сприймається зразу, безпосередньо органами слуху. Усне мовлення існує як процес говоріння з властивими йому інтонаційними та ритмомелодійними засобами. Оскільки усне мовлення орієнтоване на безпосереднє сприймання, в ньому відображено зміст того, що хоче висловити мовець. Саме говоріння як процес реалізації мови багатогранне: воно охоплює усне розмовне мовлення носіїв літературної мови і різні вияви розмовно-побутового мовлення місцевих жителів, соціальних і виробничих колективів. У наш час усне літературне мовлення розширило свої межі. З’явилися можливості одержувати різноманітну інформацію за допомогою радіо і телебачення. Усне мовлення, багате й поліфункціональне, є засобом набуття знань, формою спілкування людей у всіх сферах їх діяльності.

Писемне мовлення зафіксоване на папері за допомогою спеціальних графічних знаків, що позначають звукові одиниці мови. Писемне мовлення сприймається як вторинна форма існування мови. Воно орієнтоване на зорове багаторазове сприймання, тому написане можна осмислювати, розуміти, перечитувати по декілька разів.

Писемне мовлення заздалегідь продумується, обробляється, тому воно синтаксично більш упорядковане, багатше лексичне і граматично, точніше й послідовніше в оформленні й передачі думок і почуттів. Писемне мовлення здебільшого монологічне. Воно не залежить від адресата, оскільки найчастіше цей адресат узагальнений, неконкретний. Писемне мовлення характеризується ще й тим, що в самій формі мовленнєвої діяльності знаходять певне відображення умови й мета спілкування, і це відбивається на виборі виражальних засобів, за допомогою яких створюється той чи інший тип літературного мовлення.

У писемному мовленні потрібні навички поглибленої роботи над словом, уміння аналізувати написане, працювати над удосконаленням думки та форми її вираження.

Усне і писемне мовлення як дві форми реалізації мови, форми її існування включають й елементи якісної характеристики **на різних рівнях – граматичному, лексико-семантичному, емоційно-експресивному, стилістичному** тощо. Відмінні особливості цих форм мовлення неодноразово відмічалися дослідниками. Так, Н. Шведова писала: “Писемне мовлення – це завжди так чи інакше оброблена і обдумана фіксація мови з метою наступного відтворення написаного. Розмовне мовлення – це власне вимовлювана, озвучена мова, безпосередньо звернена до слухача або слухачів, яка не піддається попередній обробці й не розрахована на фіксацію”. Ці особливості відображено в таблиці:

ЛІТЕРАТУРНЕ МОВЛЕННЯ	
УСНЕ	ПИСЕМНЕ
1. Первинне	1. Вторинне
2. Діалогічне (полілогічне) і монологічне	2. Монологічне
3. Розраховане на певних слухачів, що виступають співрозмовниками мовця	3. Графічно оформлене
4. Спонтанне, непередбачене	4. Пов'язане з попереднім обдумуванням
5. Реалізується в живому спілкуванні	5. Старанний відбір фактів у мовному їх оформленні
6. Супроводжується інтонацією, мімікою, жестами	6. Відбір мовних засобів, чітко підпорядкований стилю і типу мовлення
7. Імпровізоване	7. Повний і ґрунтовний виклад думок
8. Чітко індивідуалізоване	8. Поглиблена робота над словом і текстом
9. Емоційне й експресивне	9. Самоаналіз (редагування)

Учні повинні засвоїти, що усне й писемне мовлення має широке застосування в різних сферах суспільного і повсякденного життя. **Форми їх існування** можна показати такою таблицею:

ФОРМИ ІСНУВАННЯ УСНОГО І ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ		
УСНЕ		ПИСЕМНЕ
Діалог	Монолог	Переказ
Дискусія	Розповідь	Твори (опис, розповідь, роздум)
Диспут	Переказування	Ділові папери
	Звіт	Газетні жанри
	Доповідь	План, тези, конспект, реферат

Ці форми мовлення опрацьовуються на спеціальних уроках зв'язного мовлення.

Не слід змішувати поняття “усне мовлення” і “писемне мовлення” з поняттям “розмовне мовлення” і “книжне мовлення”. Останні є відображенням якісної сторони літературного мовлення і співвідносяться з мовними стилями. **Розмовне мовлення** є реалізацією розмовного стилю, а **книжне** реалізує кодифіковане літературне мовлення і співвідноситься з книжними стилями – науковим, художнім, публіцистичним, офіційно-діловим. Якщо розмовне мовлення здійснюється переважно в усній формі, то для книжного мовлення характерна здебільшого писемна форма. А деякі жанри книжних стилів функціонують виключно в писемній формі, наприклад: дипломатична пошта, комюніке, наукові статті, тези, анотація, заява, акт та ін. Однак деякі з них можуть бути виражені і в усній формі:

доповідь, лекція, виступи на мітингу, на конференції, радіо, телебаченні, відповідь на уроці, на екзамені тощо.

Таким чином, розмежовуючи ці поняття, з'ясовуємо учням, що терміни “розмовне мовлення” – “книжне мовлення”, “усне мовлення” – “писемне мовлення” – форми існування мовлення (мови) і змішування їх недопустиме.

Літературне мовлення як одна з основних форм існування української мови використовується в усному і писемному спілкуванні. Щоб домогтися якісного засвоєння рідної мови учнями, необхідно поглибити їхні знання про мову та форми реалізації в мовленні. Це забезпечить розуміння суті мови, ролі її в суспільстві, стане важливою умовою формування мовної особистості.

2. Основні аспекти навчання української мови

Мова існує в суспільстві – у своєму національному середовищі – як складне і багатогранне явище. Звідси – вивчати її треба всебічно, цілісно, в сукупності всіх її граней, виявів, на доступному рівні для учнів різних вікових груп і типів шкіл.

Традиційно в методиці української мови визначають такі **аспекти її навчання: лінгвістичний, педагогічний, психологічний, моральний, естетичний.**

Кожний з цих аспектів вимагає нового трактування. **Лінгвістичний підхід** передбачає всебічне **вивчення мови як системи**: звучання і значення слів, словосполучень, речень і цілого тексту, їх граматичної форми, графічне й правописне оформлення, стилістичні особливості. **Учні повинні ознайомитися** з основними розділами науки про мову, збагатити свій словниковий запас, засвоїти систему лінгвістичних одиниць і навчитися користуватися ними в усних і писемних висловлюваннях. Знайомлячись зі структурою мовної системи, вони вчаться розрізняти мову і мовлення, усну і писемну форми літературної мови, розуміти роль мовленнєвої діяльності в житті індивіда; спираючись на знання норм літературної мови, набувають умінь і навичок спілкуватися нею. **Лінгвістичний аспект навчання рідної мови передбачає** розуміння суспільної ролі мови, тих її функцій, що реалізуються в мовленні кожної людини. Усвідомлення необхідності засвоєння мовної матерії забезпечує формування мовленнєвих умінь і навичок: правильно й виразно говорити, читати й писати, доцільно користуватися лексикою, уміти будувати речення, розрізняти стилі мовлення. Тільки за таких умов можна осмислити сутність мови, засвоїти її закони й правила, оволодіти її літературними нормами і засобами.

Педагогічний аспект навчання рідної мови вимагає враховувати її значення для пізнавальної діяльності індивіда, виховання і розвитку учнів, підготовки їх до життя. **Школярі повинні зрозуміти**, що мова розвиває мислення, а мовленнєва діяльність тренує розум людини. Володіння рідною мовою формує мовну особистість. Людина, що не знає рідної мови, не володіє її багатствами, залишається духовно вбогою істотою, бо вона

позбавлена можливості пізнати історію, усну народну творчість, традиції і звичаї свого народу. **Педагогічний підхід передбачає** зразкове володіння рідною мовою, розкриває якості літературної мови, розвиває почуття прекрасного, виховує естетичний смак. Новим у трактуванні цього аспекту є виховання мовної особистості, що продукує рідну мову, виявляючи знання мови, мовне чуття й уміння користуватися словом.

Психологічний аспект ураховує ті психічні чинники, які забезпечують якісне засвоєння мови і формування мовленнєвих умінь та навичок. При цьому слід зважати на те, що мова індивіда не народжується разом з ним, а набувається в процесі його розвитку, в умовах життя в родині й суспільстві, в певному національно-мовному середовищі. **Засвоєння мови людиною залежить** від сім'ї, материнського виховання, дитячого садка, школи, від мовного середовища і самої людини.

Мова кожним новим поколінням засвоюється наново, хоч одержуємо її у спадок від попередніх поколінь. Для успішного опанування рідною мовою **необхідні сприятливі умови** в сім'ї і в суспільстві, бо, як відомо, мова живе й розвивається тільки тоді, коли нею користуються, думають, говорять, читають, пишуть, спілкуються. Тому засвоєння рідної мови потребує пильної уваги сім'ї та школи. Зважаючи, що нові типи шкіл з'являються переважно в містах України, де проживає найбільш зрусифіковане населення, вивчення тут рідної мови потребує особливої уваги. Адже більшість учнів цих шкіл не володіють рідною мовою або рівень їхніх мовленнєвих навичок дуже низький. В орбіту свідомості цих учнів повинно ввійти розуміння необхідності оволодіти мовою своїх дідів і прадідів як засобом спілкування, відродити її у повсякденному житті. Процес цей надзвичайно складний. З одного боку, **мовне спілкування вимагає** говоріння, сприймання і розуміння. А це можливе лише за умови, коли мовець і слухач перебувають на "одній мовній хвилі", коли почуті учнем слова співвідносяться з відчуттєвим джерелом і тим самим зі світом речей, коли понятійне пізнання пов'язане з його чуттєвою стороною. З другого боку, постає **проблема подолання психологічного бар'єру** в свідомості учнів щодо необхідності володіння рідною мовою. Адже як повсякденною російською мовою їм зручніше спілкуватися. Допомогти дітям подолати цей бар'єр покликані учителі, які працюють у школах різних типів.

Моральний аспект навчання рідної мови передбачає формування національної свідомості учнів. Мова має не лише важливе значення для освіти, розвитку особистості, формування мовленнєвих умінь і навичок. Величезна роль рідної мови у національно-патріотичному, моральному вихованні. Учні повинні усвідомити, що для патріота дорогі всі надбання України: матеріальні й духовні, природні й соціальні, історичні та сучасні. Серед цих скарбів – **рідна мова як нетлінне знаряддя духовної культури**. Рідне слово через відбиті в ньому поняття й образи показує світові все життя народу, що ним мислить і говорить. У рідному слові живе минуле, теперішнє і майбутнє нашого народу, воно покликане служити своїм творцям. І тому актуально звучать слова К. Ушинського: "Не умовних звуків тільки вчиться

дитина, вивчаючи рідну мову, але п'є духовне життя й силу з рідних грудей рідного слова". А для учнів, що вивчають українську мову як державну, це ще й долучення до культурних надбань українського народу, формування громадянськості, патріотизму.

Моральний аспект вивчення рідної мови тісно пов'язаний з **естетичним**. Відомо, що мова займає провідне місце в естетичному вихованні учнів. Засвоюючи рідну мову, вони переконуються в багатстві і красі її виражальних засобів, вчать мислити і висловлюватися не тільки правильно, але й красиво, приємно. Розрізняють **мислення наукове, художнє і змішане – науково-художнє або художньо-наукове**. Кожний різновид мислення реалізується в мові, в її стилях. Учні повинні усвідомити, що естетична цінність рідної мови виявляється в багатстві виражальних засобів, які функціонують у тому чи іншому стилі. Так, **краса і багатство наукового стилю** вимірюється точністю понять, стислістю визначень, повнотою змісту та відповідністю його фрази, відсутністю зайвих слів тощо. **Художній стиль** приваблює пластичним, мальовничим зображенням фактів, явищ у динаміці, активним використанням образно-поетичних мовних засобів. Естетичність мови виявляється в якостях мовлення, які учні засвоюють разом з нормами літературної мови.

Відчуття прекрасного збуджує гармонійність у самій структурі мови: у її звучанні, в організованості, взаємозв'язках її елементів. Так, рівномірне чергування голосних і приголосних звуків створює милозвучність, або евфонічність, української мови. Наявність варіантних форм, синонімів забезпечує вдалий вибір слова для точного чи образного вираження думки.

Естетично впливає на нас **ритмомелодика рідної мови, її синтаксична організація, логічне акцентування, емоційно-експресивне забарвлення висловлювання** тощо. Навчити дітей розуміти красу рідної мови, правильно висловлювати свої думки – одне з головних завдань учителя-словесника. Не можна тут не згадати слова В. Сухомлинського: "Зробити рідне слово надбанням духовного світу дитини – це значить разом із звучанням рідного слова влити в молоду душу відчуття краси й емоцій, які вклав народ у слово, творячи й відшліфовуючи його протягом століть".

Разом з традиційними формуються й нові підходи до навчання рідної мови, викликані змінами в суспільному і духовному житті, концепцією національної школи в Україні. Це такі **аспекти, як народознавчий (українознавчий), етнопедагогічний, культурологічний, діяльнісно-орієнтований** та ін.

Народознавчий (українознавчий) аспект визначається як основний навчально-виховний у концепції вивчення української мови. Суть його зводиться до того, що саме рідна мова є засобом пізнання самого себе як представника української нації, свого народу, його історії, культури тощо. "Новий аспект навчальної дисципліни "Українська мова" в загальній концепції українознавства пов'язаний, зокрема, з відомостями про походження, історію, специфіку розвитку української мови у зв'язку з

історією народу”. Таке спрямування у викладанні рідної мови забезпечить формування національної свідомості, світогляду учнів.

Етнопедагогічний аспект передбачає навчання рідної мови на основі народної педагогіки і дидактики. Етнопедагогіка – скарбниця навчально-виховної мудрості нашого народу, витвореної ним упродовж віків. Вона служила основою виховання багатьох поколінь українців. “Українська етнопедагогіка – це система народних знань, принципів і засобів, а також досвіду українського народу в галузі навчання і виховання дітей та молоді” Рідна мова в українській етнопедагогіці виступає як найголовніший її елемент. На етнопедагогічній основі українського народу творили свої педагогічні системи Г. Сковорода, К. Ушинський, І. Огієнко, Г. Ващенко, В. Сухомлинський. Цій проблемі присвячено ряд праць М. Стельмаховича. На думку вченого, найприроднішим і оптимально вираженим для дитини є навчання і виховання рідною мовою (материнською) в атмосфері культури рідного народу, його духовності й менталітету. Забезпечує цей процес національна школа – освітній заклад з українською мовою навчання. Одним з важливих надбань етнопедагогіки є **мовна етика**, основи якої діти засвоюють у сім’ї, дитячому садочку, а потім у школі. Правила мовної етики представлені цілою системою готових виразів, що мають стати основою формування мовленнєвих умінь і навичок.

Етнопедагогічний підхід до навчання рідної мови має найбільші можливості для координації (а можливо, й інтеграції) таких предметів, як рідна мова, література, народознавство. У цьому поєднанні методика мови виступає носієм і втілювачем педагогіки українознавства.

Культурологічний аспект у навчанні рідної мови передбачає тісний її зв’язок з національною і загальнолюдською культурою. Адже знання мови забезпечують доступ до джерел української і світової культури. У широкому розумінні культура – це добре і благородне, духовно щедre багатство, що зближує й об’єднує людей, олюднює знання, оберігає людську гідність, честь і совість. Діти долучаються до культури свого та інших народів через книгу, радіо і телебачення. Ознайомлення з шедеврами світової літератури відбувається завдяки чудовим перекладам українською мовою. Відомо, що загальна культура народу залежить од рівня культури окремих людей і насамперед – від культури їхнього мовлення. Тому в коло обов’язків учителя-словесника входить навчити дітей виразно читати, грамотно писати, гарно спілкуватися, бути чемним і вихованим під час спілкування, володіти усним і писемним мовленням у всіх його формах, типах і стилях. Учитель покликаний навчити спілкування, що відповідало б нормам літературної мови і мовної етики.

Діяльнісно-орієнтований підхід до навчання мови базується на мовленнєвій діяльності, враховує когнітивні (пізнавальні), емоційні, вольові здібності учня. Він передбачає формування системи компетенцій. Виходячи з того, що компетенції є системою знань, умінь і навичок, які дозволяють особистості виконувати певні дії, цей підхід орієнтує на розвиток загальних і **комунікативних мовленнєвих компетенцій**. Сформовані компетенції

використовуються з необхідності в різних контекстах залежно від різних умов і потреб мовленнєвої діяльності, до яких належать мовленнєві процеси продукування або сприйняття текстів, пов'язаних з певними темами у специфічних сферах спілкування.

Діяльнісно-орієнтований підхід до навчання мови включає:

- види мовленнєвої діяльності, що реалізуються в комунікативній мовленнєвій компетенції особистості;
- психічні і фізіологічні процеси мовлення, що відбуваються під час сприйняття чи продукування усного і писемного мовлення;
- текст є продуктом висловлювання в тій чи іншій формі;
- сферу спілкування (освітню, професійну, суспільну та особистісну);
- стратегію спілкування (мовленнєву поведінку в різних мовленнєвих ситуаціях);
- завдання як певні цілеспрямовані дії, які мовець розв'язує під час спілкування.

Перераховані аспекти навчання мови підпорядковуються найголовнішому – **комунікативному аспекту**.

3. Комунікативне спрямування у навчанні української мови

Проблема **комунікативного аспекту** в навчанні рідної мови не нова. Вона тісно пов'язана з практичною спрямованістю, на яку орієнтують концепції мовної освіти, чинні програми з української мови. Вважається, що учні можуть засвоїти рідну мову як систему на основі засвоєння словникового складу, фонетичної і граматичної системи тощо. Набуті знання вони зможуть використовувати для спілкування. Однак на практиці часто маємо протилежні наслідки; знаючи лінгвістичну теорію, діти не набули комунікативних умінь і практичне володіння мовою залишається на низькому рівні, зводиться до примітивного повсякденного спілкування чи повної відмови від нього через використання російської мови або суржика двох мов. Як змінити ситуацію, щоб практична спрямованість у навчанні рідної мови забезпечила **формування мовної особистості** – людини, яка вільно і легко висловлюється з будь-яких питань, виявляючи високий рівень мовної культури, дбаючи про якість свого мовлення?

Відповідь на це треба шукати в методиці навчання рідної мови. **Практична спрямованість її вивчення** передбачає не лише кількісні переваги практики над лінгвістичною теорією, а насамперед **навчання діяльності спілкування**, створення таких умов на уроці, які б сприяли бажанню дітей висловлюватися, взаємодіяти із співрозмовником (слухачем, читачем), впливати на нього. Треба створити умови для свідомо-практичної мовленнєвої діяльності і залучити до неї учнів, мовленнєва практика яких повинна ґрунтуватися не тільки на мовній системі, а на діяльності спілкування. Навчання рідної (державної) мови повинно відповідати “сучасним суспільним і особистим потребам мовленнєвого розвитку учнів”.

Однак у практиці роботи вчителів переважає вивчення мови, а діяльність спілкування займає другорядне місце. Так, наприклад, після вивчення граматичної теми “Речення з однорідними членами” учитель пропонує завдання: складіть невеликий твір-опис “На березі Дніпра”, вживаючи однорідні члени речення.

Учні складають твір-опис, виходячи не з потреби описати місцевість, висловити своє сприймання рідної природи, а з граматичного завдання. Звичайно, такі вправи забезпечують лише засвоєння фактів української мови, але, як свідчить практика, навчитися якісно спілкуватися діти не можуть. Використання самих лише тренувальних вправ знижує пізнавальну активність дітей, їх інтерес до предмета. Навчання рідної мови, як бачимо, потребує комунікативного спрямування, щоб діти, займаючись навчально-мовленнєвою практикою з метою теоретичного і практичного засвоєння мови, тобто засобів спілкування, навчалися використовувати ці засоби для спілкування, для побудови усних і писемних висловлювань у певному стилі, враховуючи обставини мовлення. Виникає потреба в навчанні рідної мови, особливо формуванні мовленнєвих умінь і навичок, іти від мовлення, від комунікативних завдань, текстів. Цьому треба підпорядковувати й роботу над зв’язним мовленням учнів. Отже, для методики рідної мови актуальним є **мовленнєве спілкування, що розглядається як процес впливу на співрозмовника, здійснюваного в формі мовлення. Змістовий бік** цього впливу – ретельно відібрані і певним чином організовані думки (висловлювання, або продукт мовлення), а **формальний бік** – мовне оформлення цих думок. Останнє залежить значною мірою від специфіки впливу і від співрозмовника (адресата мовлення).

Для розуміння суті спілкування як поняття **необхідно дати відповіді на такі три питання**: чому я вступаю в спілкування? З ким я спілкуюся? Як я буду спілкуватися? **Відповідь на перше питання** розкриває причину потреби у спілкуванні:

- проінформувати співрозмовника, читача, висловити своє ставлення до цього;
- щось довести слухачеві, співрозмовникові, читачеві, у чомусь їх переконати;
- з’ясувати ставлення іншої людини – автора письмового тексту чи співрозмовника – до певних питань, проблем тощо.

Ці потреби, або цільові настанови, спричинені самим життям, і тому вони **екстралінгвістичні (позамовні)**.

Розкриваючи **зміст другого питання**, відзначимо, що вибір адресата спілкування залежить від мовця. Саме він визначає, ким має бути його співрозмовник – конкретна людина – носій певної ролі чи група людей, до яких може звернутися мовець в усній або писемній формі. Дітей треба учити спілкуватися з різними адресатами, а не тільки з учителями. Адже їх спілкування з учителем зводиться, як правило, до лінгвістичної мети навчання, реальне ж спілкування має позамовну мету – життєву ситуацію. **Відповідь на третє питання**: як я буду (повинен) спілкуватися з адресатом

мовлення? – містить кілька аргументів. По-перше, це залежить від того, хто є співрозмовником (окрема людина – батько, брат, учитель, однокласник, група людей – класні збори, урок). По-друге, мовець обов’язково мусить урахувати мету спілкування. Відповідно до мети висловлювання будується його зміст і форма. Як бачимо, у спілкуванні необхідно враховувати адресата мовлення. Чому? **Основна мета спілкування** – вплив на слухача, співрозмовника, читача. Щоб впливати на співрозмовника, треба вступати з ним у контакт, тобто взаємодіяти. Вплив одного співрозмовника на іншого (інших) є складовою часткою їх взаємодії. Спілкування включає відповідні цільові настанови, які визначає для себе кожний мовець, розпочинаючи мовленнєвий акт. Структуру поняття “спілкування” можна показати такою схемою:

СПІЛКУВАННЯ		
ЧОМУ	З КИМ?	ЯК?
▪ поінформувати слухача, співрозмовника, читача про щось, виразивши своє ставлення до цього; ▪ довести (доказати) слухачеві, співрозмовникові, читачеві щось; ▪ з’ясувати ставлення іншої людини – автора тексту чи співрозмовника – до певних питань чи проблем.	▪ однією людиною (знайомою, не знайомою, близькою, чужою); ▪ з багатьма людьми (друзями, однокласниками, незнайомими).	▪ усно чи письмово; ▪ читання книги; ▪ переказ прочитаного, почутого; ▪ розповідь; ▪ міркування.

Для того, щоб навчити дітей мовленнєвої взаємодії з різними адресатами, треба чітко уявляти, що є цікавим, цінним для різних вікових груп, міських і сільських дітей тощо. Адже відомо, що вони можуть виразити своє ставлення насамперед до того, що їх цікавить. Абстрактні теми бесід, що не мають прямого стосунку до дитини, не містять проблемних ситуацій, виконання вправ, що складаються з окремих речень, не сприяють формуванню умінь спілкуватися. Учні будуть виконувати лише вимоги вчителя. Отже, навчальний матеріал і цільові настанови необхідно добирати з урахуванням ціннісних орієнтацій учнів. Тільки тоді смисловий зміст і мовне наповнення навчальних текстів, конструювання власних висловлювань будуть цілеспрямованими, а засвоєння мови і формування мовленнєвих умінь і навичок будуть здійснюватися через реалізацію цікавих для учнів цільових настанов.

Саме тому комунікативна спрямованість навчання мови вимагає певної перебудови навчального процесу, насамперед змісту і структури уроків та системи роботи над зв’язним мовленням учнів. **Основні положення комунікативної спрямованості і системи навчання спілкуватися рідною мовою** покажемо в таблиці:

№ п/п	Основні характеристики спілкування	Основні етапи навчання спілкуватися
1.	Мета спілкування – вплив	Учити впливати
2.	Об'єкт впливу – конкретний адресат	Учити враховувати адресата
3.	Суб'єкт впливу – мовець	Учити виступати в ролі мовця
4.	Потреба впливати – життєва ситуація	Учити впливати в певній ситуації
5.	Основа впливу – цілеспрямоване розв'язання комунікативних завдань (сприйняття і засвоєння інформації)	Учити цілеспрямовано розв'язувати комунікативне завдання (сприймати і засвоювати інформацію)
6.	Наслідок розв'язання комунікативного завдання – висловлювання	Учити конструювати висловлювання
7.	Засіб впливу – система рідної мови	Учити оформляти висловлювання, враховуючи адресата, мету впливу засобами рідної мови

Таким чином, **суттю комунікативної спрямованості навчання мови** є формування в учнів умінь розв'язувати комунікативні завдання з метою оволодіння спілкуванням, що сприяє формуванню мовної особистості, якою має стати кожний випускник середньої школи.